

ZDRAVSTVENA PREVENTIVA, ZDRAVLJENJE IN ZAZNAVE ZDRAVEGA ŽIVLJENJA MED KRANJSKIM PLEMSTVOM SREDI 18. STOLETJA

Dušan KOS

ZRC SAZU, Zgodovinski inštitut Milka Kosa, Novi trg 2, 1000 Ljubljana, Slovenija
e-mail: dusan.kos@zrc-sazu.si

IZVLEČEK

V članku so predstavljene zaznave zdravja in vzorcev, ki so se v zvezi telesnim in duševnim ugodjem ter zdravstveno preventivo in kurativo utrjevale med kranjskimi elitami do srede 18. stoletja. Članek temelji predvsem na številnih omembah bolezni, zdravljenja in prehrane v dnevniku visokega državnega uradnika Franca Henrika barona Raigersfelda (1697–1760), vendar podobne vzorce lahko najdemo pri preostalem, statusno podobnem plemstvu. Njegovi zapisi so namreč zaradi podrobnosti družabni anali elit ter tudi vir za preučevanje materialne kulture in odnosa do zdravja (preventive in kurative) v prestolnici (Dunaj) ter provincialnih okoljih Trsta, Gorice in Ljubljane v prvem obdobju terezijanske modernizacije habsburških dežel sredi 18. stoletja.

Ključne besede: zdravo življenje, preventiva, bolezni, zdravljenje, plemstvo, Kranjska, Ljubljana, 18. stoletje

PREVENZIONE DELLA SALUTE, LA CURA E LA PERCEZIONE DI UNA VITA SANA TRA I NOBILI CARNIOLI A METÀ DEL SECOLO XVIII

SINTESI

Il saggio presenta la percezione della salute e i modelli che si collocavano tra le élite della Carniola fino alla metà del secolo XVIII in termini di benessere fisico e mentale, nonché di prevenzione e cura della salute. L'articolo si basa principalmente su numerose menzioni di malattie, cure e nutrizione nel diario del barone Franz Heinrich Raigersfeld (1697–1760), un'alto funzionario statale, sebbene modelli simili si possono trovare tra gli altri nobili del tempo. Nel dettaglio, i suoi scritti sono gli annali sociali delle élite, come pure si tratta di una fonte per lo studio della cultura materiale e degli atteggiamenti riguardo la salute (prevenzione e cura) a Vienna e negli ambienti provinciali di Trieste, Gorizia e Lubiana nel primo periodo della modernizzazione «teresiana» nei territori asburgici.

Parole chiave: vita sana, prevenzione, malattie, cura, nobiltà, Carniola, Lubiana, secolo XVIII

V žarišču članka¹ so nekatere laiške zaznave zdravja in vzorci, ki so se v zvezi telesnim in duševnim ugodjem ter zdravstveno preventivo in kurativo oblikovali do srede 18. stoletja v habsburških deželah, predvsem pa v Ljubljani. Tu ne bo razpravljanja o zakonodaji in organizaciji zdravstva, izboljšavah in medicinskih diagnostično-terapevtskim novostih; vse to je bilo že obravnavano v drugih delih (Remec, 2015, 16–23).

Za raziskavo so najprimernejši zasebni in uradni zapisi družbeno angažiranih pripadnikov elit oz. plemstva. Ena takih oseb z ozemlja današnje Slovenije je bil v prvi polovici 18. stoletja Franc Henrik baron Raigersfeld. V letih 1720–1760 je bil podjetnik, merkantilist, državni in deželni funkcionar v Trstu, Gradcu, na Dunaju in v Ljubljani. Rodil se je v Ljubljani 6. 7. 1697 in tam umrl 31. 3. 1760. Po študiju prava na Dunaju in belgijskem Leuvnu je leta 1716 potoval po Evropi in naslednje leto odšel študirat trgovske vede v Genovo. Leta 1718 se je zaposlil v trgovski družbi na Reki in leta 1721 v Trstu prevzel administracijo avstrijske Orientalne družbe. Po vrnitvi s trgovske odprave na Portugalsko je zapustil družbo in leta 1725 postal prisednik na deželnem Ograjnem sodišču v Ljubljani. Leta 1726 se je poročil z Marijo Ano baronico Erberg.² Tam je maja 1731 dočakal imenovanje za asistenta Komerčne intendance za Avstrijsko primorje v Trstu. Tam je ostal do leta 1737, ko je odšel v Gradec in leta 1739 na Dunaj, kjer je delal kot svetnik avstrijske Dvorne komore. Od leta 1747 do smrti je bil svetnik kranjske Repräsentance in komore s sedežem v Ljubljani.

Raigersfeld ni bil edini svetovljan na Kranjskem, a je bil eden redkih, če ne kar edini, ki je od mladosti do smrti vestno pisal dnevnik. Te zapise imamo zaradi doslednosti lahko kar za družabno-politične anale lokalnih elit ter vir za preučevanje politike, gospodarstva, materialne kulture, komunikacijskih taktik v prvem obdobju terezijanske modernizacije. Dnevnik pa vsebuje tudi številne podatke o zdravstvenem stanju pisatelja in njegovih znancev ter njihovem odnosu do zdravja in zdravstva.

POČUTJE ELIT IN ORGANIZACIJA ZDRAVSTVA V MESTU

Na Kranjskem se je zdravstvena oskrba zlagoma izboljševala že dolgo pred začetkom terezijanskih reform. Povečevalo se je število zdravnikov, kirurgov in lekarnarjev, ki so še izhajali iz starih medicinskih doktrin, a se že prilagajali novim dognanjem. Izboljšave so se najprej pokazale v deželnih središčih, kjer je bilo večja

1 S člankom se pridružujem čestitkam ob življenjskem jubileju dr. Darje Mihelič, ki je pogosto odpirala podobne, »vsakodnevne« teme v slovenske zgodovinoisju. Prispevek je nastal v okviru raziskovalnega programa *Temeljne raziskave slovenske kulturne preteklosti* (ARRS, P6-0052) in temeljnega raziskovalnega projekta *Ambicije, karierizem, pohlep, prevare: socialno-materialne strategije, prakse in komunikacija družbenih elit na Slovenskem v zgodnjem novem veku* (ARRS, J6-2575), ki ju financira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije (ARRS).

2 AS 730, fasc. 201, Kurze Nachricht, pp. 42–62 in Diaria 1725, pp. 102–103. Prim. še Šorn, 1959, 150 in Preinfalk, 2014, 123–125.

intelektualska gostota, pa tudi več plačilno sposobne klientele. Ljubljano, Raigersfeldovo edino socialno okolje v zadnjem življenjskem obdobju in glavno mesto dežele Kranjska, je v tem smislu zaznamovala ugodna zveza politike, demografske mobilnosti in finančnih zmožnosti prebivalstva. To se je od 17. stoletja do srede 18. stoletja kljub občasnim gospodarskim in zdravstvenim pretresom (epidemijam) povečalo s 6000 na okoli 9500 oseb. K ugodnemu počutju elit je prispevala tudi oddaljenost od območij nenehnih vojaških spopadov na vzhodu in zahodu. Ni čudno, da so laiki že konec 17. stoletja nekritično hvalili življenje in domnevno visoko raven zdravja v deželi. Historiograf Janez Vajkard Valvasor je leta 1689 v deželi opazil »sive lase«, ker je večina ljudi baje doživela vsaj šestdeset let, če ne še nekaj deset let več. Tudi stoletnikov je veliko, je fantaziral, ne da bi pomislil na slabe uradne podatke in še slabši človeški spomin, obenem pa zamolčal svojo propagandno motivacijo pri pisanju knjige.³

V Ljubljani je vedno obstajala kolonija domačih plemiških družin, državnih in deželnih uradnikov ter klera, saj je bilo mesto od 13. stoletja deželno politično središče, od 15. stoletja tudi sedež škofije. Tako živahen mestni utrip je razgledani Raigersfeld v regiji zaznal le še v sosednjih deželnih prestolnicah Gradcu in Gorici (Weigl, 2008, 215–229). Šlo je za pomanjšano podobo družabnega življenja v velemestih, ki je poznalo druženje plemstva z intelektualci, častniki in uglednimi tujci v salonih ter vedno z močnim socialnim angažiranjem dam (Tanzer, 1992, 199–214; Cvirn, 1995, 29). Tam je bilo tudi zdravje redna tema pogovorov. Tudi oblasti so skrb za zdravje povzdignile na visoko mesto njenih prioritet (Pfeifer, 2000, 2–5). Država je najprej posegla po tradicionalnih policijskih zapovedih in prepovedih, medtem ko so organizacija javnega zdravstva in strokovnega šolstva, poljudna edukacija in propaganda še zaostajali. Tudi na Kranjskem so bile npr. najnovejše medicinske publikacije sredi stoletja v knjižnicah elit še redke (imeli pa so številne starejše medicinske priročnike⁴). Vse zakonske in strokovne novosti se vse konca 19. stoletja zato niso dovolj ukoreninile v vseh mestnih slojih. Zlasti nižji sloji jih še dolgo niso bili sposobni in pripravljeni upoštevati (Remec, 2015, 24–30).

Raigersfeld pa je o vsem tem imel bogate delovne izkušnje in informacije, saj se je kot svetnik Reprezentance in komore od leta 1747 veliko ukvarjal z organizacijo javnega zdravstva. Od leta 1753, ko je izšla prva državna shema javnega zdravstva (*Haupt-Medizinal-Ordnung*), je bil tudi vodja deželnega Sanitetnega konseza,⁵ kjer se je med drugim ukvarjal s preprečevanjem in odpravljanjem epidemij živinske kuge in nalezljivih človeških bolezni ter vzpostavljanjem deželnih sanitarnih kordonov.⁶ Ob vsem tem je še redno vizitiral mestne zdravnike, kirurge in lekarnarje in

3 Poročilo ljubljanskega zdravnika dr. Franca Caruse iz leta 1689 je v: Valvasor, 1689, 439–442 ter Valvasorjevo razglabljanje na str. 387.

4 Prim. naslove medicinskih knjig, ki so jih ponujali kranjski knjigotržci v 17. in 18. stoletju v: Dular, 2002, 95–96, 103–104 in *passim*.

5 AS 6, šk. 185, knjiga resolucij za leto 1753, pp. 218–219. Borisov, 1977, 77–78

6 AS 730, knj. 166, Diaria 1751–1756, pp. 228, 460, 707 in fasc. 199, Diaria 1758–1759, pp. 359, 371, 399, 410; AS 6, šk. 97, 98, 120. Borisov, 1977, 78–79.

babice, prisostvoval njihovim strokovnim izpitom in podeljeval delovna dovoljenja.⁷ Leta 1754 je na prošnjo kirurga Filipa Jakoba Breclja v mestu našel lokacijo za zavod za anatomske študije.⁸ Breclju je leta 1758 pomagal do službe mestnega protomedika in podprl predlog za ustanovitev babiške šole.⁹

DRUŽINSKA PREVENTIVA IN HIGIENA

Raigersfeldova družina je šla v korak s časom z večino novih kulturnih pridobitev, tudi z zdravstvenimi. Sledila je modernim tezam, da bolezni v znatni meri povzročata telesna nehygienia in pri tem upoštevala zahteve mestnih oblasti. Raigersfeld je npr. leta 1753 kar brez posveta z zdravnikom za širšo družino uvedel interno karanteno zaradi garij.¹⁰ Med temeljito prenovo svoje hiše je poskrbel za ustrezno hišno kanalizacijo, kar je bilo tedaj še posebnost, saj individualna skrb za infrastrukturo in čistočo med mestnim prebivalstvom še vsaj stoletje ni bila priljubljena. Še konec 18. stoletja je ljubljanski magistrat le s težavo uveljavljal odlok o rednem praznjenju greznic in vzdrževanju odtočnih kanalov znotraj mestnega obzidja (Remec, 2015, 45–68).

Osebna higiena je bila pri Raigersfeldovih solidna. Redno so npr. uporabljali prašek ali tinkturo za umivanje zob, česar precejšen del ljubljanskega (in svetovnega) prebivalstva še danes ne počne v zadovoljivi meri. Oktobra 1754 mu je tinkturo z Dunaja poslal kar družinski prijatelj in vrhovna državna zdravstvena eminenca Gerard van Swieten.¹¹ O umivanju celega telesa pa tudi Raigersfeld še ni izgubljal besed in ni prakticiral. Družina se je verjetno zadovoljila s »suho higieno«, tj. brez kovanja in z rabo dišav. O tem je nekaj indicev tudi v dnevnikih: po ženini smrti je namreč obdržal vso njeno kozmetiko (»firenška« pomada in parfüm, »kolonjska vodica«), ki jo kasneje razdal sorodnicam.¹²

Raigersfeld je vsaki telesni dejavnosti priznaval pomen za zdravje, a pri tem ni mislil na redno rekreacijo v odrasli dobi. Za vzdrževanje zdravja in kondicije mu je zadoščalo redno sprehajanje po okolici. Daljšega pešačenja in pohodništva očitno ni imel za koristno početje, saj naj bi bili tega telesno pripravljene le mladeniči. Zato je januarja 1751 zgolj kot dokaz o mladostniški telesni moči omenil, da je sin Janez Nepomuk v enem dnevu prepešočil pot med Ljubljano in Mengšem ter nazaj (32 km).¹³ Le z mladostno močjo in igrivostjo je povezoval tudi med elitami

7 AS 730, knj. 165, Diaria 1746–1750, pp. 449–457; fasc. 199, Diaria 1758–1759, pp. 77, 182, 363, 526.

8 AS 730, knj. 166, Diaria 1751–1756, pp. 550, 627, 904 in fasc. 199, Diaria 1758–1759, p. 26. O anatomskem zavodu prim. Borisov, 1977, 167–170.

9 AS 730, fasc. 199, Diaria 1758–1759, pp. 25, 258.

10 Dne 20. 7. 1753 je mladoletnemu varovancu Jožefu Seegenreichu, ki je imel garje, priskrbel začasno stanovanje in oskrbo do ozdravitve (AS 730, knj. 166, Diaria 1751–1756, pp. 462, 467).

11 AS 730, knj. 166, Diaria 1751–1756, p. 614. Prim. pismo žene sinu Francu Borgiji z dne 30. 9. 1749 (AS 730, fasc. 217, p. 693). Remec, 2015, 226–229.

12 AS 730, knj. 166, Diaria 1751–1756, pp. 33, 825 in fasc. 199, Diaria 1758–1759, p. 8.

13 AS 730, knj. 166, Diaria 1751–1756, p. 19.

in študenti priljubljene igre z žogo. Eno takih iger je v družbi dam poleti 1746 opazoval v jezuitskem seminarju v Gorici.¹⁴

Čeprav je znal plavati, je na to večino gledal le kot na zaščito pred utopitvijo (takih primerov je bilo v Ljubljani vedno veliko) in ne kot na krepitev zdravja. Zato med svojim bivanjem v Trstu v letih 1732–1737, 1740 in 1746 ni nikoli omenil kakega plavalnega izleta. Preventivno-varnostni značaj je imel zato tudi plavalni tečaj, ki ga je poleti 1755 izvedel za najmlajša sinova na rečici Gradaščica ob Ljubljani. Kot plavalni učitelj pa ni bil zelo uspešen, saj je moral sin Mihael leta 1759 obnoviti znanje.¹⁵

Večina pripadnikov ljubljanskih elit se je najpogosteje sprehajala po predmetnih vrtovih, ob Ljubljani in grajskem griču, odhajala na ples, poleti na zabave na prostem in piknike, lov ter izlete s sanmi.¹⁶ Raigersfeld vsega tega ni maral; še najmanj pa ples in absolutno ne v maskah. Žene, ki je rada zahajala na take zabave in se z njih vračala šele v jutranjih urah, tja največkrat ni spremljal, marveč jo je prepuščal v varstvo znanecem.¹⁷ Celó med plemstvom vedno priljubljen lov ga ni zanimal. Tu pa tam je na silo odšel loviti s kakšnim prijateljem na barje, a nikoli nič uplenil. Vnet lovec pa je bil najmlajši sin Mihael: petnajstletniku je leta 1759 kupil puško in sin se je kmalu proslavil kot odličen strelec.¹⁸

VZDRŽNOST IN ZMERNOST: MED PREHRANJEVANJEM IN UŽIVANJEM

V medicinski teoriji in vsakdanjem življenju je dobila zmernost še pred ero slavnega Christopha Wilhelma Hufelanda (1762–1836)¹⁹ najpomembnejšo vlogo v prehranjevanju in drugih užitek. Brez dvoma je bila prehrana po tisočletnih naukih in vsaj od starih Grkov nosilni steber zdravega življenja, a obenem tudi družabnosti in nujnega socialnega pozicioniranja. Racionalnejšo in skromnejšo (meščansko) prehrano so že v baročni dobi priporočali tudi kranjski zdravniki, npr. leta 1689 deželni zdravnik Franc Coppini (Valvasor, 1689, III, 391; Remec, 2016, 12–13, 53–55). Elite so sicer razumele opozorila o škodljivosti nezmernega uživanja in poznale doktrino o previdni izrabi življenjskih sil (Pfeifer, 2000, 96–127), a se opozoril prepogosto niti razgledani kronični bolniki niso držali. Raigersfeld je leta 1751 ob omembi pogreba Marije Suzane baronice Wolkenberg zapisal, da je že vr-

14 AS 730, knj. 165, Diaria 1746–1750, pp. 107, 130. Weigl, 2008, 221 in 224.

15 AS 730, knj. 166, Diaria 1751–1756, pp. 713, 716 in fasc. 199, Diaria 1758–1759, p. 467.

16 AS 730, knj. 166, Diaria 1751–1756, pp. 22, 191, 397–398, 401.

17 AS 730, knj. 166, Diaria 1751–1756, pp. 179, 180, 182, 184, 186–189, 191–193.

18 AS 730, fasc. 199, Diaria 1758–1759, pp. 363, 491, 531, 537.

19 Najbolj znan nemški praktični zdravnik, univerzitetni profesor, »socialni higienik« in ljudski prosvetlilatelj srednje Evrope od konca 18. do prve tretjine 19. stoletja. Utemeljitelj »makrobiotike« in »vitalizma«, podpornik naravnega zdravilstva, dietetike, hidroterapije in homeopatije. Avtor številnih in še dolgo vplivnih del, npr. *Die Kunst das menschliche Leben zu verlängern* (Jena 1796), kasnejše izdaje z naslovom *Makrobiotik oder Die Kunst das menschliche Leben zu verlängern* (Pfeifer, 2000).

sto let bolehalo, a se je vseeno nezdravo prehranjevala. (Umrla je zaradi vodenice, stara 44 let.) Naslednje leto je o smrti Ane pl. Zanetti omenil, da je precenila staro reklo, da sme nosečnica jesti kolikor ji tekne in se je prekomerno najedla melon, gob in drugega.²⁰ Pojma »zmernost« in »vzdržnost« sta bila v vsakdanjih praksah vedno v nasprotju s pojmom »užitek«. Ob tem je vendarle pomenljivo, da nihče v Raigersfeldovi družini nikoli ni imel težav s prekomerno težo kot mnogi njihovi znanci. To kaže, da zdravja, blagostanja in estetskosti le niso več povezovali z debelostjo in obiljem hrane.

V resnici so Raigersfeldovi dnevniški in drugi zapisi skopi s podatki o odnosu elit do prehrane. Več je namigov o kulturnem okvirju, ki je dopolnjeval prehranjevanjske navade ter nadzoroval nad užitki in nagoni – iz spoštovanja do socialnega okolja ter ohranjanja podobe odgovornega državljana (Sandgruber, 1982, 131 sl.; Remec, 2012, 73–75). Raigersfeld je npr. do skoraj vsak dan leta 1749 (nato manj pogosto in skoraj nič med žalovanjem za ženo v letih 1753–1756) zapisal, kje in s kom je kosil, s čemer je predvsem naglasil prestižnost dogodka. (Zajtrkov ni omenjal, večerje redko in le svečane.) Včasih je omenil vsebino pogovorov z gosti na svečanih obedih, skoraj nikoli pa ni opisal, kaj so jedli in pili, niti ni omenil protokola strežbe (števila hodov, lakajev itd.), jedilni pribor pa le, če je bil zelo dragocen.²¹

Taka redkobesednost ni bila posebnost. Podobno skopi so npr. nekaj desetletij mlajši obsežni dnevnik tržaškega guvernerja Karla grofa Zinzendorfa (Klingenstein, Faber & Trampus, 2009, 150). Pri Raigersfeldovi redkobesednosti gre tudi za posledico njegovega razmisleka o bralcih dnevnika, tj. njegovih sinovih, ki pa so dobro poznali domačo kuhinjo, na katero jih ni bilo treba še posebej spominjati. Ob redkih omembah prehrane v zapisih kranjskih elit v tistih desetletjih bi zato težko ocenili, kaj je kuharica vsak dan poslala na jedilno mizo družine, če ne bi hišna gospodinja Helena pl. Hallerstein leta 1758 zapisala, kaj je iz kuhinje dobival podnajemnik in sorodnik družine Janez Benjamin baron Erberg in po njenem mnenju za to premalo plačeval. Zagotovo je šlo za enako hrano, ki jo je jedla družina in gostje. Za kosilo so imeli vsak dan juho, goveje meso z omako, kuhano in vloženo zelenjavo, perutnino (piščanec, golob) ali pečenko (teletina), sladko ali kislo solato,²² za sladico pa drobno pecivo. Tudi večerja, ki je bila postrežena ok. sedmih zvečer, je bila sestavljena iz več hodov: juha, perutnina, pečenje, solata, žemlja, pred spanjem pa še mandljevo mleko. Kav, čokolado in čaj so Raigersfeldovi pili čez dan, alkoholne pijače pa razmeroma malo.²³ Gotovo so pri pripravi jedi uporabljali tudi parmezan, žafran, marone, olive in kopune, ki jih je v tistih letih mladi Franc baron Apfaltrer omenil v pismu očetu Janezu

20 AS 730, knj. 166, Diaria 1751–1756, pp. 41, 294.

21 AS 730, knj. 165, Diaria 1746–1750, p. 809. Njegov zapuščinski inventar iz leta 1760 kaže, da je bil jedilni pribor v hiši nadpovprečno kakovosten (Štuhec, 2009, 227 sl.).

22 Kislo zelje je bilo npr. v Raigersfeldovi družini priljubljena sezonska zelenjava in vir vitaminov: prim. pismo z dne 3. 5. 1722 v AS 730, fasc. 213, p. 31.

23 AS 730, fasc. 199, Diaria 1758–1759, pp. 295–296.

Ignaciju (Raigersfeldovemu znancu), ter polenovke, ki jih je istemu naslovniku omenil brat Jožef Leopold.²⁴

Bogatejša hrana in pijača sta bili na jedilnikih kranjskega srednje premožnega plemstva ob praznikih. Revnejši plemiči so to okusili le na obiskih pri bogataših. Tako podobo dajejo tudi spomini komediografa Carla Goldonija na nekajmesečno bivanje pri grofu Lanthieriju v Vipavi v letih 1726–1727. Starega Goldonija so desetletja zatem še vedno fascinirali spomini na gore pečenk, na koštrune, srnjake, teletino, zajce, fazane, jerebice, ključnače, drozge, juhe itd. (Kos, 1982, 190). Marija Jožefa, žena tržaškega glavarja in predsednika Komerčne intendance za Avstrijsko primorje Wolfa Sigmunda grofa Gallenberga, ki je žalost nad propadajočim zakonom leta 1740 v Trstu utapljala na še danes znan način – v hrani – je zgolj med 21. 9. in 31. 10. 1740 napravila za 452 gld stroškov, pretežno za delikatese: za morske sadeže, južno sadje, *aqua di Nocera* (žganica iz Umbrije), dveh steklenicah vina dnevno itd.²⁵

Raigersfeld je imel za občasne pojedine dovolj denarja: solidno državno plačo (2000 gld letno), nekaj dohodkov iz razmeroma donosnih kapitalskih naložb ter podjetniških projektov. Zato je lahko občasno obdaroval manj srečne znance s šunko (pršutom) iz furlanskega San Danielleja, divjačino in morskimi ribami (brancini) iz Trsta itd.²⁶ Slednje je pošiljal s hitro pošto, ki je pot med Trstom in Ljubljano premagala v enem dnevu. Sladkovodne ribe so bile lažje dosegljive, jeseni 1759 pa je na dvorišču domače hiše celo postavil bazen s postrvmi in krapji.²⁷ Z znanji si je tu pa tam izmenjeval posebne prehranske užitke: julija 1750 mu je Karel Jožef baron Valvasor poslal gnezdo s tremi kalini, sam pa je septembra istega leta baronom Gallom prinesel šest plotnih strnadov.²⁸

Čeprav v zapisih iz tistega časa praviloma ni opisov in receptov za pripravo jedi, vidimo, da so elite dobivale v 18. stoletju še vedno (pravzaprav pa vedno) na mizo za današnje zaznave nezdravo velike količine alkohola, beljakovin in maščob (v Raigersfeldovi kuhinji so sicer dajali prednost bolj zdravemu olivnemu olju), kar je gotovo vodilo v kronične bolezni. Lažja nizkokalorična in nemastna prehrana, ki so jo uživali meščani in nižji sloji (žitarice, ajdova in prosena kaša, ajdovi žganci, močnik, solate, stročnice in gomoljčnice, domače sadje, gozdni sadeži, domača zelišča),²⁹ pa tudi pri Raigersfeldovih ni bila v prvem planu.

Po drugi strani vemo, da se je Raigersfeld zavedal koristi določenih živil za zdravje in socialno identiteto (Sandgruber, 1982, 135 sl.). Kot še danes mnogi kon-

24 Pismi z dne 1. 2. 1750 in 4. 12. 1754 v AS 735, fasc. 23.

25 Prim. obračun hišnega oskrbnika Janeza Henrika Güntherja o hišnem gospodinjstvu v Trstu za leto 1740 z dne 3. 1. 1741 (AS 730, fasc. 131, pp. 458–493).

26 AS 730, knj. 165, Diaria 1746–1750, pp. 246, 289, 298, 655, 709, 716, 767, 806; knj. 166, Diaria 1751–1756, pp. 33, 50, 272, 575, 578, 630, 748.

27 AS 730, fasc. 199, Diaria 1758–1759, pp. 535, 537, 550.

28 AS 730, knj. 165, Diaria 1746–1750, pp. 781, 832.

29 Podroben popis priljubljenih živil na Kranjskem konec 17. stoletja je v: Valvasor, 1689, III, 412–418. Prim. Mal, 1957, 94–95.

tinentalci so imeli že tedanji Ljubljanci najboljše mnenje o mediteranski hrani in pijači, ki sta bili v 17. in 18. stoletju kazalca prestiža in medkulturnega transferja, zaradi bližine Italije pa tudi lahko dostopni. S takimi živili se je Raigersfeld do leta 1751 oskrboval s svojega tržaškega posestva, kjer je imel nasade mandljevcev, figovcev, breskev, hrušk, jablan, sliv, marelic, oljk ter njive in trte različnih sort. Tam je prideloval tudi več lokalnih sort vina.³⁰ Hišni vinoteki v Trstu in Ljubljani sta bili polni tudi dragih grških in italijanskih vin, ki jih je dobival od trgovcev v Trstu in na Reki. Posamezne steklenice je rad podarjal.³¹ Vino so, ne pozabimo, v zmernih količinah in ustrezni kakovosti (bistro, dišeče in prečiščeno) zdravniki vedno priporočali za krepitev in osvežitev življenjskih sil; le njihova pretirana konzumacija vodi v odmiranje živcev in možganov, ohromelost, more, besnilo, slepoto, vrtoglavico. Skratka, v telesni in duševni propad, kar še posebej velja za uživanje žganic. Zdi se, da so se pri Raigersfeldovih in v večjem delu njegove družbe teh priporočil in moralističnih opozoril domačega klera o grešnosti alkoholizma držali, saj opitih znancev nikoli ni omenil (Valvasor, 1689, III, 391; Remec, 2016, 106–115; Studen, 2009, 12–26).

V Trstu je imel dobavitelje tudi za kolonialno blago, ki so ga od 20. let 18. stoletja na veliko uvažali skozi prostocarinsko pristanišče (Gestrin & Mihelič, 1990, 67–86). Zgolj decembra 1750 je od tam dobil okoli 430 kg lešnikov, kostanjev, suhega in kandiranega sadja, kave, vina in nizozemskega masla, kar je baje rabil za bližajoče praznike.³² Sladkor je večkrat omenil v zapiskih iz 40. in 50. let 18. stoletja.³³ Plemiško samooskrbovanje z večjimi količinami dragih proizvodov na zalogo in oskrbo znancev, ki je bilo pravzaprav podobno trgovini na debelo, pa je motilo s cehovskimi in drugimi privilegiji zaščitene ljubljanske meščane. Še posebej po letu 1732, ko je cesar Karel VI. trgovanje na debelo načelno dovolil vsemu plemstvu in ga odvezal statusnih prepovedi pri poslovanju (Vrhovec, 1886, 199–200, 214–216). Meščani so v večih pritožbah (v kontekstu prizadevanj za potrditev trgovskega privilegija) poleti 1751 zatožili kraljici Mariji Tereziji Raigersfelda in še nekaj plemičev, Reprezentanca in komora pa je morala preiskati ovadbe. Raigersfeld je pojasnil, da je šlo pri dobavah večjih količin iz Trsta le za samooskrbo, kar pa ni bilo povsem res. Kraljica in deželne oblasti so pritrldile plemičem.³⁴

Pogosto je omenjal nabavo, pripravo in uživanje čokolade, čaja, kave in tobačka. Te dobrine so bile v prvi polovici 18. stoletja standardne v večini ljubljanskih plemiških hiš ter kazalec družabnosti, prestiža in samoreprezentiranja (Sandgruber, 1982, 192–196). Raigersfeldovo naklonjenost potrjuje zapuščinski inventar

30 Prim. beležke o pridelavi in kvaliteti vin iz leta 1738 v AS 730, fasc. 204, pp. 625–630.

31 AS 730, knj. 165, Diaria 1746–1750, p. 423; knj. 166, Diaria 1751–1756, pp. 272, 578, 630, 748, 791, 828; fasc. 199, Diaria 1758–1759, pp. 30, 31, 55, 271, 345, 434.

32 AS 730, knj. 165, Diaria 1746–1750, p. 882.

33 AS 730, fasc. 185, p. 398.

34 Osnutek Raigersfeldovega odgovora z dne 10. 12. 1751 je v AS 730, fasc. 202, pp. 524–534. Zapis je povzet tudi v: Valenčič, 1981, 31.

iz leta 1760, v katerem je popisano posodje za njihovo pripravo in postrežbo.³⁵ Vsa tri živila in omenjeni strup so dotlej v zaznavah elit (in medicine) že izgubila večino medicinskih zadržkov iz 17. stoletja za uživanje, češ da slabijo moško spolno moč.³⁶

Čokolada je imela za družino poleg gurmanske funkcije še tri socialne. Najprej ljubezen do otrok, ki so bili pomembni konzumenti te slaščice. Druga je bila družabna – skupno pripravljanje sestavin in kuhanje napitka.³⁷ Surova čokolada je bila zaradi eksotičnosti in relativne redkosti v kranjski družbi tudi lepo darilo. Tako je Raigersfeld dobil julija 1750 v dar nekaj španske in neapeljske čokolade, februarja 1752 pa poklonil štiri funte čokolade »iz svoje hišne proizvodnje« tajniku kapucinskega generala. Oktobra 1753 je podaril dva funta čokolade sinovemu dunajskemu profesorju matematike.³⁸

Kava, še pomembnejša kulturna pridobitev, se med ljubljanskim plemstvom do srede 18. stoletja še ni tako prišla kot na Dunaju ali Trstu. Raigersfeld niti tam ni veliko zahajal v kavarne.³⁹ Toda v Raigersfeldovi hiši je bila že pred letom 1748 kavarna, ki je bila še leta 1792 shajališče meščanov in uradnikov (Suhadolnik & Anžič, 2000, 103).⁴⁰ Najvišje mesto v Raigersfeldovem pojmovanju svetovljanstva, zdravja in užitka sta imela priprava in pitje čaja (Štuhec, 2009, 243). O tej pijači je vedel veliko: npr., da obstajata rjavi in zeleni čaj z več podvrstami, nekaj sort in kakovost je tudi opisal.⁴¹

Raigersfeld je tako kot mnogo sodobnikov izmed vseh slojev (tudi žensk) občasno zlorabljal tobak. Drogo je njuhal in zanjo imel več tobačnic. Nikotiniziranje je imel predvsem za družabno spremljavo pogovorov ter se o škodljivih ali terapevtskih učinkih (še) ni spraševal (Štuhec, 2009, 252–254; Sandgruber, 1982, 211–217; Remec, 2012, 80–82).

ODNOS ELIT DO ZDRAVNIKOV, PACIENTOV IN BOLEZNI

Za tako osveščeno osebo kot je bil Raigersfeld (in njemu podobni izobraženci), je razumljivo, da je družini vedno priskrbel najboljše zdravnike in kirurge. Ko je decembra 1739 na Dunaju zbolel sin Janez Nepomuk, je najel kirurga in zdravnika, da sta otroku spustila nekaj krvi.⁴² V tistih mesecih in naslednjih letih je bil družin-

35 AS 309, šk. 99, št. 100. Prim. Štuhec, 2009, 234–235, 240–247, 247.

36 Prim. poročilo dr. Franca Coppinija iz leta 1689 v: Valvasor, 1689, III, 392.

37 AS 730, knj. 165, Diaria 1746–1750, pp. 508, 862. Recept za pripravo čokolade je v AS 730, fasc. 185, p. 423. Prim. Štuhec, 2011, 356–357.

38 AS 730, knj. 165, Diaria 1746–1750, p. 773; knj. 166, Diaria 1751–1756, pp. 405, 500. Prim. Štuhec, 2009, 240–241.

39 AS 730, knj. 165, Diaria 1746–1750, p. 87.

40 AS 730, knj. 165, Diaria 1746–1750, p. 411; fasc. 199, Diaria 1758–1759, p. 45.

41 AS 730, knj. 166, Diaria 1751–1756, p. 13.

42 AS 730, fasc. 199, Diaria 1739–1740, p. 664.

ski zdravnik dr. Peter Bianchi, ki je bil prej zdravnik cesarja Karla VI. in cesarice Amalije (Moravec, 1960, 231–232). Po Bianchijevi smrti je novega družinskega zdravnika priskrbel kar prijatelj Gerard van Swieten.⁴³

V Ljubljani se je Raigersfeld kmalu navzel slabe navade – hitrega menjavanja zdravnikov. Lokalne elite so to lahko počele, ker je bilo v mestu vedno dovolj zdravnikov: leta 1758 je v mestu delovalo 12 zdravnikov ali eden na ok. 800 prebivalcev. Podobno ugodno razmerje je bilo tedaj tudi v manjših kranjskih mestih: v Novem mestu so bili trije zdravniki, prebivalcev pa je bilo manj kot 2000.⁴⁴ Kmetje in nižji mestni sloji seveda niso imeli takih možnosti. Po opažanju historiografa Valvasorja iz leta 1689 so se zdravili z zelišči in tako je ostalo vsaj do začetka 19. stoletja (Valvasor, 1689, III, 388–389).

V mestih so imeli zdravniki lukrativen posel. Nekateri so imeli še lekarne ter obogateli, kupili hiše v mestih in graščine na podeželju. S pacienti so vzpostavljali prijateljske odnose, s čemer je bila vez med lečečim zdravnikom in pacientom včasih tesnejša, kot bi smela biti. Zlasti kadar so zanje izdelovali sodnomoedicinske ekspertize in pri tem s težavo krmarili med stvarnimi diagnozami ter pričakanji strank (Kos, 2015, 42–58).

Lep primer take razpetosti je delo dr. Friderika Maksimilijana Baronia pl. Rosenthalla, ki je bil družinski zdravnik Raigersfeldove družine po preselitvi v Ljubljano leta 1747. Doktorja medicine in filozofije so kranjski deželni stanovi že leta 1739 imenovali za »fizika« z nizko letno plačo 250 gld. Baronio je z ljubljanskimi plemiči hitro vzpostavil prijateljske odnose in nekateri so bili botri njegovim otrokom. Leta 1740 ga je izbral za osebnega zdravnika tudi že omenjeni Wolf Sigmund grof Gallenberg. Grof se je dolgo upiral oditi službovat v Trst, kamor ga je poslal cesar Karel VI. Želel je ostati v Ljubljani in tam postati deželni glavar (Kos, 2004). Za izgovor si je izmislil, da mu bivanje v Trstu preprečuje huda »melanholija«, ki bi jo tržaška klima lahko usodno poslabšala. Poleti 1740 je le odšel v Trst in s seboj odpeljal Baronia, a je že septembra pobegnil v Ljubljano, v Trstu pa pustil neljubo ženo. Od doktorja je nato pričakoval strokovno podporo za svoje dezertiranje.

Baronio pa je kljub delodajalčevemu pritisku razmeroma častno odigral vlogo medicinskega izvedenca: v poročilu, ki ga je pacient sam poslal predsedniku Tajne finančne konference Gundakarju Tomažu grofu Starhembergu, dvornemu kanclerju (dedu svoje žene in glavnemu političnemu mentorju) Filipu Ludviku grofu Sinzendorfu ter podrejenemu funkcionarju v Trstu Raigersfeldu, se je Baronio naslonil na iatrofizično doktrino, ki jo je pred njim na Kranjskem zastopal vplivni dr. Marko Gerbec (1658–1718). Ta je po zgledu humoralnega patologa Thomasa Sydenhama potrdil vpliv neravnovesja telesnih sokov, spremembe podnebja in socialnih dejavnikov kot (so)pozročiteljev strupenih izparin. V Hipokratovi maniri so namreč mnogo težjih obolenj povezovali s slabim zrakom, vročino in vlago, česar v večjih

43 AS 730, knj. 165, Diaria 1746–1750, p. 236.

44 AS 730, fasc. 199, Diaria 1758–1759, p. 86.

mestih res ni primanjkovalo: v Trstu je zdravje baje slabila tramontana, v Ljubljani in nekaterih dolenskih vaseh pa močvirske izparine, kot je trdil že dr. Coppini (Valvasor, 1689, III, 323).

Po Baronijevem mnenju je vzrok Gallenbergovega melanholiranja tičal prej v nepravilnem načinu življenja (prehrana, utrujenost, razburjanje, duševne travme) kot v klimi. To je Baronio zatrdil tudi Raigersfeldu.⁴⁵ Zdravnik zato pacienta ni diagnosticiral za klasičnega »melanholika«, marveč za zmernega »hipohondra«, za čigar težave ni moč najti jasnih vzrokov. Ker pa je bil pacient prepričan, da so za težave krivi neugodni vetrovi, in je doktor vedel, da je včasih neplodno ugovarjati razburjenemu pacientu, je zaključil, da bi bilo za ozdravljenje res najbolje zamenjati okolje. Namignil pa je, da pacient vendarle ne bi smel samovoljno zapustiti Trsta in se upreti cesarjevi volji.⁴⁶ Kljub nekoliko drugačni diagnozi kot jo je grof pričakoval, je dr. Baronio torej potrdil njegovo samodiagnozo, ne da bi izgubil profesionalno integriteto.

Manj možnosti za simuliranje ter izigravanje zdravnikov in javnosti je bilo pri kirurški oskrbi. V deželi je bilo v 18. stoletju še vedno malo šolanih kirurgov: v letih 1694–1825 je obvezne izpite iz anatomije in operativnih tehnik na Kranjskem opravilo le 96 kandidatov, a mnogi od njih nato niso delovali v deželi. Zunaj kirurškega ceha pa so na podeželju kirurška dela tudi za plemiče že dolgo opravljali potujoči kirurgi in ranocelniki, svoje kirurge in zdravnike pa je vedno imela vojska (Borisov, 1977, 63–77).

Razgledani pripadniki elit so imeli sredi 18. stoletja razmeroma jasne predstave o simptomih in zdravljenju nekaterih najpogostejših bolezni. Vprašanje je le, koliko je njihovo védenje ustrezalo stanju. To ni bilo nič nenavadnega v času, ko so se laiki vedno bolj zanimali za svoje zdravje, medicinska znanost pa se je otesala neoantičnih in renesančnih doktrin ter se naslonila na racionalnost. Tudi Raigersfeld je iz službe, od zdravnikov in kirurgov ter iz medicinske literature v svoji knjižnici (leta 1760 je štela 2000 naslovov; žal seznam ni ohranjen) dobro poznal najpogostejše bolezni, terapije, zdravila in blažila. Lažja obolenja je običajno opisoval z izrazom »slabo počutje«; tista, ki so bolnika spravila v posteljo in nujen stik z zdravnikom, pa z glagolom »obležati«. Doma je vedno hranil nekaj receptov za nujne primere.⁴⁷

Nedoločljiva obolenja so zdravniki in kirurgi od antike in ponekod še v 19. stoletju pripisovali »patologiji telesnih sokov« in jih najraje »zdravili« s puščanjem krvi in klistirjem. Venesekcije so se lotevali tudi pri nekaterih pljučnih, kardiovaskularnih in nevroloških obolenjih (kapi, pljučnica, izkašljevanje krvi itd.), včasih celo preventivno in ne glede na pacientovo starost. Čeprav je prepogosto puščanje krvi

45 V Raigersfeldovem pismu komornemu svetniku Schwandtnerju z dne 23. 9. 1740 (AS 730, fasc. 131, p. 192).

46 Baronijevo mnenje z dne 14. 9. 1740 je v AS 730, fasc. 131, p. 656 in fasc. 204, pp. 487–488.

47 V njegovem rokopisu Notata I je nekaj receptov za zdravljenje bolečin v prsih (za ženske), šena (erizipel) in zgage. Prva dva mu je v Gorici zaupal zdravnik, tretjega pa je leta 1757 našel v augsburškem časopisu (AS 1073, I/47r, Notata I, p. 71).

slabilo organizem in posledično lahko pripeljalo v smrt (Borisov, 1985, 148–149; Borisov, 1977, 61–62; Remec, 2015, 34; Pfeifer, 2000, 155–158). Tako je dal Janez Seifrid grof Herberstein za Silvestrovo 1748 izpustiti nekaj krvi celo svoji triletni hčerki. Kura ji ni pomagala, saj so morali dekletce čez štiri dni prevideti.⁴⁸ Tudi Raigersfeld je bil naklonjen venesekciji. Sinu Maksimilijanu so leta 1751 puščali kri celo zaradi padca s konja, ki se je sicer končal brez hujše poškodbe,⁴⁹ avgusta 1753 pa zaradi več dni trajajoče vročine in slabega počutja. Takrat je bil deležen še klistirja.⁵⁰ Kot manj usodne so imeli nekatere otroške bolezni, npr. norice, ki jih je Raigersfeldov sin Henrik dobil julija 1751.⁵¹

Med elitami so bili zelo številni primeri dveh kroničnih bolezni predobro hranjenih ter premalo (v drugem primeru pa preveč) telesno dejavnih moških srednjih in poznih let – putike in išiasa.⁵² Zdravljenje putike je bilo za zdravnike in kirurge donosno. Leta 1758 je v Ljubljani želel odpreti prakso specialist za putiko iz Milana, a ga je na veselje domačih zdravnikov tudi z Raigersfeldovo pomočjo izrinil domačin dr. Jožef Ignacij Vidmayr.⁵³

Povsem negotove pa so bile diagnoze in prognoze težjih bolezni. Pri teh je bilo pomoč modro in modno iskati tudi v zdraviliščih. Premožnejše kranjsko plemstvo je najraje odhajalo v Dolenjske Toplice ali v tujino, najraje v Padovo.⁵⁴ Raigersfeld in njegova družina pa ne, saj so bili vsi dolgo zdravi. Negotovosti, nemoči in strahu v primerih težjih bolezni ali simptomov pa ni mogoče prezreti ob komentiranju nenadnih smrti in rakavih obolenj. Leta 1747 je Ljubljano pretreslo zdravje vodilnega državnega politika, ki je bil ravno na delovnem obisku, Fridrika Viljema grofa Haugwitzta, ki je izbruhal kri, a mu je bilo bolje po opravljeni venesekciji.⁵⁵ Februarja 1750 je Raigersfeld omenil vzrok smrti svaka Wolfganga Kajetana barona Kušlana – »petehe« (endemni pegavi tifus ali hemoragična oblika pegavice?).⁵⁶ Nalezljiva bolezen (škrlatinka ali ošpice) je maja 1750 vzela Marijo Ano grofico Barbo, ki je le teden dni prej rodila in nato tožila nad bolečini v prsih.⁵⁷ Z veliko gotovostjo in žalostjo so poleti 1753 v mestu govorili o vzroku usihanja 37-letne Marije Antonije baronice Valvasor – rak na prsih, zaradi katerega je kmalu umrla.⁵⁸

Diagnostično negotov, a toliko bolj usoden in pogost bolezenski simptom je bilo »zbadanje pri strani« (*Seitenstechen*). Z njim je aprila 1756 po nekaj dneh hitrega

48 AS 730, knj. 165, Diaria 1746–1750, pp. 506, 508.

49 AS 730, knj. 166, Diaria 1751–1756, pp. 71, 73.

50 AS 730, knj. 166, Diaria 1751–1756, pp. 476, 477.

51 AS 730, knj. 166, Diaria 1751–1756, pp. 104, 126, 183, 228.

52 AS 730, knj. 165, Diaria 1746–1750, pp. 197, 202, 296, 548, 662 in knj. 166, Diaria 1751–1756, pp. 162, 163, 406. Prim. tudi Busch, 1990, 152–156.

53 AS 730, fasc. 199, Diaria 1758–1759, pp. 125, 126, 131.

54 AS 730, knj. 166, Diaria 1751–1756, pp. 264, 586, 715 in fasc. 199, Diaria 1758–1759, pp. 299, 459.

55 AS 730, knj. 165, Diaria 1746–1750, p. 282.

56 AS 730, knj. 165, Diaria 1746–1750, p. 657.

57 AS 730, knj. 165, Diaria 1746–1750, p. 737.

58 AS 730, knj. 166, Diaria 1751–1756, pp. 466, 516. Prim. Golec, 2015, 268–270.

pešanja (potem ko je že tri leta bolehal) v svojem 40. letu umrla Raigersfeldova svakinja Suzana Margareta baronica Erberg. Po mnenju zdravnikov je umrla, ker ni mogla izkašljati »materije« v prsih.⁵⁹ Na vsakršno kašljanje pa so bili pozorni:⁶⁰ Raigersfeld je avgusta 1759 ob omembi slabe diagnoze, ki jo je pri sodelavcu domneval lečeči zdravnik, zapisal, da je njegov »suh kašelj glasnik smrti«, čeprav ga med kašljanjem ne boli v prsih.⁶¹

V višjih slojih so razmeroma prizanesljivo obravnavali duševne bolnike, celo njihove manične eskapade, ter jih le v skrajnih primerih postavili v hišni pripor in pod uradno skrbništvo. Raigersfeld je večkrat omenil ekscese (morda bipolarno motenega) Wolfa Sigmunda grofa Lichtenberga. Njegovo stanje in poslabševanje bolezni je pojasnjeval z dednostjo oz. slabimi vplivi nevrotičnih staršev in sorodstva ter ni sprejemal večinske sodbe javnosti, ki je grofa imela za »navadnega norca«. Celo na vrhuncu bolezni ga je v nejeveri nad videnim imel le za »skrajno melanholičnega« hipohondra in namišljenega bolnika. Grof je bil namreč izobražen in razgledan ter imel v svoji knjižnici pravniške leksikone, Rousseaujeva »Pisma«, nekaj Molièrovih del itd. V Lichtenbergovo zmedeno življenje se je šele leta 1760 vključila deželna oblast s hišnim priporom in sekvestracijo premoženja. Toda Lichtenberg je leta 1764, ko je bolezen remisirala in je deloval razumno, na škofijskem sodišču uspel obraniti svoj zakon, ki ga je žena želela izničiti po večletni neuspešni skrbi. Skoraj normalnega počutja je umrl leta 1775.⁶²

Raigersfeld ob tem ni omenjal podobnih težav v širši družini. Tast Franc Mihael Erberg je bil namreč že od svojih zgodnjih srednjih let opravilno nesposoben in pod uradnim varuštvom brata. Tast sicer ni bil trajno nesposoben za družabno življenje: še malo pred smrtjo leta 1759 je diskutiral s sinovoma, ali je še sposoben odhajati iz hiše v javnost.⁶³ Bolezen ali duševne motnje so bile v rodbini Erberg očitno dedne, saj sta v zrelih letih duševno zbolela in prišla pod uradno skrbstvo tudi Mihaelov vnuk Jožef Kalasanc in pravnuk Jožef Ferdinand, morda pa še kdo (Uršič, 1975, 199–202).

AVTOPSIJA PEŠANJA IN SMRTI

Poznavanje bolezni in zdravljenja seveda ni pomenilo večje zgovornosti o tem v javnem življenju. Raigersfeld zdravja in bolezni v družini do svojih petdesetih let ni veliko omenjal, ker dotlej niso imeli večjih težav, če odmislimo hitre smrti otrok v rani dobi. Žena Marija Ana je od leta 1727 do 1752 rodila kar 22 otrok, vsaj dvakrat še spontano splavila, a je otroško dobo preživelo le pet sinov. Raigersfeld

59 AS 730, knj. 166, Diaria 1751–1756, pp. 815, 817–819.

60 Proti kašlju so v Raigersfeldovi družini jemali *syrop capillaire*, tj. sirup iz rastline z imenom »venerini laski«. Sin Janez Luka ga je naročil iz Reke (prim. njegovo pismu bratu Maksimiljanu z dne 2. 8. 1760 v AS 730, fasc. 218, p. 23).

61 AS 730, fasc. 199, Diaria 1758–1759, p. 478.

62 O tem posebnežu ljubljanske plemiške scene iz srede 18. stoletja prim. Kos, 2004, 155–166.

63 AS 730, fasc. 199, Diaria 1758–1759, p. 465.

pa je s temi malimi tragedijami v dnevniku in življenju opravil brez veliko besed in čustev. Ženo pa je od njunega prvega srečanja, ko je imela komaj 14 let, do smrti pri njenih 42 letih nadvse ljubil. V družbi je bila priljubljena in zaradi nenehni nosečnosti zanesljiva pomočnica znankam ob porodih. Zdi se, da jim je celo nudila svoje dojijske usluge. Še dolgo po njeni smrti je med kranjskimi elitami krožila zgodba, da je sama dojila vse svoje otroke, kar je bilo, če je bilo res, tedaj velika posebnost med plemiškimi ženami.⁶⁴

Razumljivo je, da je Raigersfeld umiranje žene med 7. in 14. 11. 1752 podrobno opisal: slabe prognoze, zdravljenje (puščanje krvi, klistir, jemanje čudežnega portugalskega zdravila *meringanga*⁶⁵), simptome (otekle ustnice, zbadanje v prsih, nemirno črevesje in driska, bolečine v vratu, glavobol, vročina, delirij, krajša izboljšanja), strežbo in bdenje ob postelji, duhovno oskrbo, njene zadnje besede, žalovanje pred in po smrti ter kritiko zdravnikov zaradi nejasnih diagnoz. Angažiral je kar tri zdravnike in kirurga, ki so domnevali, da gre nekakšno vnetje, sam pa je bil prepričan, da gre za tumor v prsih, ki se je razvijal več let, a ga ni bilo mogoče prej odkriti. (Najbrž je mislil na rak.) S to diagnozo so se kasneje strinjali tudi zdravniki.⁶⁶

Ker je krivil dr. Baronia, da ni uspel ozdraviti žene, ga je leta 1753 zamenjal z dr. Francem Wolfgangom pl. Grafenhuberjem, kateremu je zaupal tudi, ker se je poznal z van Swietnom. Baronia pa je spet angažiral po Grafenhuberjevi smrti leta 1755, leta 1758 pa je k sinu Mihaelu klical še bolj znanega deželnega fizika dr. Janeza Zlatousta Pollinija. Cenil je tudi dr. Janeza Jožefa Haymanna, ki ga je priporočal znancem.⁶⁷ Kirurško oskrbo družini je vse od leta 1750 nudil sposobni kirurg Breclj.⁶⁸ Ta je Raigersfeldovi gospodinji maja 1756 celo vstavil zobni implantat.⁶⁹

Po ženini smrti se je njegov odnos do lastnega telesa in zdravja spremenil. Lažjim obolenjem in fizičnemu pešanju se ni več mogel izogniti. Ko je novembra 1753 začasno oglušel na levo uho, je to pripisal »starčevskim težavam«.⁷⁰ Raigersfeldova trajna obsesija sta bila vid in oko, ki ju je imel za najpomembnejše človeško čutilo oz. organ. Okulistične fascinacije niso bile fantazma, saj je leta 1750 začel uporabljati očala pri (pisarniškem) delu. Vestni uradnik se je namreč bal, da se mu bo vid nekoč tako poslabšal, da ne bo mogel več delati. Septembra 1754 se je kot vodja Sanitetnega konseza večkrat sestal z angleškim okulistom Leom, ki je želel

64 Tako v eni od verzij prepisov ženinoga epitafa v AS 730, fasc. 201, pp. 547, 548.

65 Večjo količino tega dragocenega zdravila je prinesel iz Lizbone. Po mnenju Marka Štuhca naj bi bilo zdravilo iz Afrike ali Brazilije (Štuhec, 2020, 489). Leta 1750 je ljubljanski župan Matevž Franc Perr prosil Raigersfelda za prevod izvirnega navodila zanj, potem ko si ga je priskrbel iz Portugalske (AS 730, knj. 165, Diaria 1746–1750, p. 710).

66 AS 730, knj. 166, Diaria 1751–1756, pp. 348–358. Poročilo je v AS 730, fasc. 201, pp. 569–577.

67 AS 730, fasc. 199, Diaria 1758–1759, p. 353.

68 AS 730, knj. 165, Diaria 1746–1750, pp. 647, 854 in knj. 166, Diaria 1751–1756, pp. 126, 183, 529, 563, 598, 604, 676, 891.

69 AS 730, knj. 166, Diaria 1751–1756, p. 825.

70 AS 730, knj. 166, Diaria 1751–1756, p. 503.

odpreti prakso v Ljubljani. Čeprav mu je dal okulist balzam za oči za sina Henrika, ni dobil dovoljenja za odprtje prakse na Kranjskem.⁷¹ Prav zaradi tega sina so začeli pri Raigersfeldovih gojiti kult blagoslova sv. Blaža že kmalu po njegovem rojstvu leta 1747.⁷²

Raigersfeld se svoje smrti ni bal – z njeno podobo in bližino je bil dobro seznanjen ob slovesih od žene in večine otrok. Bal pa se je nenadne smrti (kapi) zaradi negotove skrbi za otroke. Že leta 1746 si je zapomnil recept za zdravljenje posledic možganske kapi – 40 dni zapored uživanja po dve unči živega srebra dnevno.⁷³ Na srečo se tega strupenega pripravka ni lotil tako kot se ga je čez slabih sedemdeset let genialni Beethoven. Navsezadnje so na Kranjskem že dolgo poznali škodljive učinke tega elementa na zdravje idrijskih rudarjev.⁷⁴

Akutno slabost, ki mu je med slovesno mašo na praznik svetega Rešnjega telesa leta 1752 za nekaj minut vzela zavest, je še lahko pripisal temu, da je pred tem dve uri in pol hodil v procesiji pod pripekajočem soncem, od jutra pa ni zaužil drugega kot nekaj skodelic čaja.⁷⁵ Najbrž si je zato kmalu nato od gvardijana ljubljanskih kapucinov izprosil tinkturo proti kapi, ki so jo izdelovali kapucini v Gradcu.⁷⁶ Spomladi 1755 se mu je dva tedna vleklo vnetje poprsnice, ki ga je dr. Grafenhuber odpravil s puščanjem krvi in daljšim počitkom.⁷⁷ Ko so bolečine oktobra 1756 postale neznosne, je v strahu omenjal celo tumor. Najbolj verjetno je šlo za eno od že tedaj med elitami pogostih srčno-žilnih bolezni. Tudi kirurg ga je pomiril, da bolezen ni usodna, ker gre le za posledico nezdravega načina življenja s preveč sedenja. V naslednjih tednih se je Raigersfeld zato večkrat podal na daljše sprehode v predmestja.⁷⁸

Nihajoče počutje se je vleklo do začetka leta 1759, nato se mu je zdravje poslabšalo. Maja so ga prizadele (morda sploh ne nedolžne) bolečine v levi nogi, v začetku novembra pa ga je zadela dotlej najtežja in najtrdovratnejša bolezen, zaradi katere je bil skoraj en mesec v bolniškem staležu. Dr. Haymann je bil pri njem večkrat dnevno: med 1. in 18. 11. skupaj kar 28-krat. Tedaj je v dnevniku opisal simptome po dnevih in celo urah. Začelo se je z glavobolom, vročino in omedlevico in daljšo slabostjo, nadaljevalo z nespečnostjo, nihajočim in močno povišanim pulzom. Najhuje je bilo ponoči, podnevi se je počutil bolje in je celo opravljal službene naloge, nadzoroval dela v hiši, se ukvarjal z ribami v bazenčku, sprejemal obiskovalce in kosil v družbi.

71 AS 730, knj. 165, Diaria 1746–1750, p. 62; knj. 166, Diaria 1751–1756, pp. 597, 598 in fasc. 199, Diaria 1758–1759, pp. 325, 354.

72 AS 730, knj. 165, Diaria 1746–1750, pp. 408, 847 in knj. 166, Diaria 1751–1756, p. 187.

73 AS 730, knj. 165, Diaria 1746–1750, p. 60.

74 To je že leta 1689 omenjal v ekspertizi dr. Franc Coppini (Valvasor, 1689, III, 394).

75 AS 730, knj. 166, Diaria 1751–1756, pp. 256–257.

76 AS 730, knj. 166, Diaria 1751–1756, p. 440.

77 AS 730, knj. 166, Diaria 1751–1756, pp. 691–692 in pismo sinu Janezu Luki z dne 16. 5. 1755 (AS 730, fasc. 213, p. 790).

78 AS 730, knj. 166, Diaria 1751–1756, pp. 896, 898, 921.

Zdravniki spet niso našli vzrokov. Prva dva tedna je jemal predpisano zdravilo, nato še »perujski balzam« in kinin; ta je bil kot antimalarik priljubljeno zdravilo proti mrzlici. V prvem tednu se je večkrat prepustil puščanju krvi. Simptomi so se je kljub začasem okrevanju ponavljali, občasno sta se pritaknili še mrzlica in slabost. Zdravnik mu je predpisal kuro s ciklusom močnih doz zdravil s po 20 »pilulami«. Raje je pil kamilični in kitajski čaj ter med, enkrat si je baje počutje izboljšal z nekakšno slano omako s kruhom (*Anchiode*).⁷⁹

Raigersfeld je umrl 31. 3. 1760. Glede na poslabšanje zdravja v zadnjih mesecih je bilo to pričakovano. Bolezenski simptomi so s krajšimi prekinitvami trajali do 18. 12. 1759. Tedaj je na zdravnikovo jezo še hodil po obiskih in v službo. Še dva tedna pred smrtjo v pismu sinu Maksimilijanu v zapisih ni opaziti sledov zdravstvenih težav.⁸⁰ Dne 25. 3. 1760 se mu je zdravje dokončno porušilo. Po navedbah sinov Janeza Luke in Mihaela⁸¹ je zapadel v agonijo. Dr. Haymann mu je spustil kri, duhovnik spovedal in mu podelil zakramente in dal jasen signal, da se mu življenje izteka. Vročina in kašelj sta se okrevala, spet je zapadel blodnjam, a so zdravniki 29. 3. še menili, da bo okreval. V nedeljo 30. 3. se je toliko ovedel, da je poklical svaka Wolfa Danijela Erberga, kateremu mu je dal prebrati prenovljena oporočna določila in sinovoma podelil blagoslov.⁸² Naslednji dan je padel v agonijo, se ob štirih popoldan ovedel, spet prejel zakramente ter kmalu nato umrl »pomirjen in spravljen z Bogom« v prisotnosti sinov in nekaj sorodnic. Sin Janez Luka je kasneje razmišljal, da je oče »predvidel zadnje dneve svojega življenja«.

Pokojnika so po običaju in v drobnem nasprotju z državnim zakonom pokopali že naslednji dan. Položili so ga v grobnico Erbergov v avguštinski cerkvi tik poleg ljubljene žene, ki ga je tam čakala že sedem let in pol in kjer si je med vmesnimi pokopi sorodnikov ljubosumno prihranil prostor zase.

ZAKLJUČEK

Ob Raigersfeldovi smrt se je med kranjskimi elitami vzpostavljala nov pogled na osebno zdravje in njegov diskurz. Govorjenje o posameznikovem zdravju se je umikalo v družinsko intimo in o boleznih in konkretnih bolnikih se v naslednjih desetletjih v javnosti ni več tako odkrito razpravljalo kot se je v Raigersfeldovem času. Ta premik je bil najprej viden v vprašanih duševnega zdravja, spolnosti ter spolnih boleznih in ovir (Kos, 2015, 432–436). Že bolj moralistični in spodobni Raigersfeld o teh, tudi med elitami pogostih zadregah in nekoč neoviranem diskurzu, skoraj ni več izgubljal besed. Za intimizacijo zdravja pa je bilo poleg splošnega premika k moralnemu rigorizmu še nekaj

79 AS 730, fasc. 199, Diaria 1758–1759, pp. 425, 548–585.

80 Pismo z dne 15. 3. 1760 (AS 730, fasc. 218, pp. 1753–1754).

81 AS 730, fasc. 218, pp. 3–4, 5–6 in 12.

82 Pismo sina Mihaela bratu Maksimilijanu z dne 3. 4. 1760 v AS 730, fasc. 218, pp. 1054–1055.

razlogov. Razcvet medicine in reorganizacija univerzitetnega medicinskega šolstva sta v drugi polovici 18. stoletja tudi na Kranjsko pripeljala zdravnike in kirurge modernih prepričanj in znanj, ki so skrb za zdravje jemali kot resno naravoslovno znanost in ne kot nekaj, o čemer bi prijateljsko razpravljali z laiki in pacienti. Obenem so elite postajale bolj dojemljive za nauke o zdravem življenju. Ker pa je bilo njihovo upoštevanje, kot smo se prepričali tudi v Raigersfeldovi kuhinji, vedno odvisno od razpoložljivih financ, so ta priporočila dosegla večino prebivalstva šele veliko pozneje. Tedaj pa se je iz istega razloga sprostil tudi dostop do (škodljivih) užitkov med širše družbene sloje.

HEALTH PREVENTION, TREATMENT AND PERCEPTIONS OF HEALTHY LIVING AMONG THE CARNIOLIAN NOBILITY IN THE MIDDLE OF THE 18TH CENTURY

Dušan KOS

ZRC SAZU, Milko Kos Historical Institute, Novi trg 2, 1000 Ljubljana, Slovenia

e-mail: dusan.kos@zrc-sazu.si

SUMMARY

The article presents perceptions of health and life patterns which were placed among the Carniolan elites until the middle of the 18th century in terms of physical and mental well-being, as well as health prevention and cure. The article is mainly based on numerous mentions of illness and treatments in the diaries of the baron Franz Heinrich of Raigersfeld (1697–1760), but similar patterns can be found among all nobility. His records are also a source for studying culture and attitudes towards health in the provincial environments of Trieste, Gorizia and Ljubljana in the first period of Theresian modernization in the Habsburg territories. In Carniola, health care improved rapidly even before the reforms. Authorities have raised health concerns to the top of the priorities. The number of doctors, surgeons and pharmacists has increased. Improvements were first enforced in the provincial centers, but till the end of the 19th century not in all strata of the population. So far, the state has interfered mainly with orders and prohibitions, while the organization of public health and education were still far behind. The Raigersfeld's family has kept pace with the times with most cultural innovations, including health care. She followed the modern thesis that the disease is largely caused by unhygienic life. Every physical activity was recognized as important for health, but they did not yet think about intensive recreation. Raigersfeld's notes, however, are sparing with words on nutrition. However, in medical theory and in everyday life, moderation in diet played an important role and a rational and modest diet has long been recommended by local doctors. Elites understood these warnings, but they were often not followed even by chronic patients. Although descriptions of dishes are lacking, it is obvious that in the 18th century, provincial elites were still getting on the table unhealthily large amounts of protein and fat, which certainly led to chronic diseases. The low-calorie and low-fat diet enjoyed by the bourgeois and the lower classes was not in the forefront even among the Raigersfelds. Local elites provided themselves with the best doctors and surgeons, depending on their financial capabilities. The city physicians had a lucrative business with the treatment of the nobility. Many of them became rich and established friendly relations with patients, making the bond between the attending physician and the patient closer than it should have been. Especially when, as specialists for them they produced forensic medical examinations and thus navigated between diagnoses and the expectations of the parties in order to maintain their own

credibility for the force. The members of the elites had relatively clear ideas about the symptoms and treatment of some of the most common diseases. There were frequent cases of mental illness and disorders, as well as chronic diseases (gout, sciatic etc.), death due to severe lung and cardiovascular diseases, cancer, etc. It was fashionable to seek help in domestic and foreign health resorts (Padua). Their treatment in the middle of the 18th century is described by Raigersfeld himself with detailed descriptions of his wife's death (1752) and his life's decline (1759/1760).

Keywords: healthy living, prevention, illnesses, treatment, nobility, Carniola, Ljubljana, 18th century

VIRI IN LITERATURA

- ARS, AS 6** – Reprezentanca in komora za Kranjsko v Ljubljani, 1747–1763 (fond 6).
- ARS, AS 309** – Zbirka zapuščinskih inventarjev deželnega sodišča v Ljubljani (fond 309).
- ARS, AS 730** – Graščina Dol pri Ljubljani (fond 730).
- ARS, AS 735** – Graščina Grmače (fond 735).
- ARS, AS 1073** – Zbirka rokopisov (fond 1073).
- Borisov, P. (1977):** Od ranocelništva do začetkov znanstvene kirurgije na Slovenskem. Razred za medicinske vede, Dela 1. Ljubljana, Slovenska akademija znanosti in umetnosti.
- Borisov, P. (1985):** Zgodovina medicine. Poskus sinteze medicinske misli. Ljubljana, Cankarjeva založba.
- Busch, H. (1990):** Unerwünschte Ernährungseffekte. Beispiele aus der Medizingeschichte. V: Bitsch, I. et al. (ur.): Essen und Trinken in Mittelalter und Neuzeit. Vorträge eines interdisziplinären Symposions vom 10.–13. Juni 1987 an der Justus-Liebig-Universität Gießen. Sigmaringen, Jan Thorbecke Verlag, 149–156.
- Cvirn, J. (1995):** Družabno življenje celjskega meščanstva v 19. stoletju. V: Badovinac, T. et al. (ur.): To in ono o meščanstvu v provinci. Celje, Pokrajinski arhiv, 26–33.
- Dular, A. (2002):** Živeti od knjig. Zgodovina knjigotrštva na Kranjskem do začetka 19. stoletja. Knjižnica »Kronike« 7. Ljubljana, Zveza zgodovinskih društev Slovenije.
- Gestrin, F. & D. Mihelič (izd.) (1990):** Tržaški pomorski promet 1759/1760. Viri za zgodovino Slovencev 12. Ljubljana, Slovenska akademija znanosti in umetnosti, ZRC SAZU.
- Golec, B. (2015):** Valvasorji. Med vzponom, Slavo in zatonom. Thesaurus memoriae, Dissertationes 11. Ljubljana, Založba ZRC SAZU.
- Klingenstein, G., Faber, E. & A. Trampus (izd.) (2009):** Die Tagebücher des Gouverneurs Karl Graf Zinzendorf 1776–1782. Europäische Aufklärung zwischen Wien und Triest. Veröffentlichungen der Kommission für Neuere Geschichte Österreichs, Bd. 103/1. Wien, Köln, Weimar, Böhlau Verlag.
- Kos, D. (2004):** O melanoliji, karierizmu, nasilju in žrtvah. Tržaška afera Gallenberg 1740. Knjižnica Annales 37. Koper, Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče Koper, Zgodovinsko društvo za južno Primorsko.
- Kos, D. (2015):** Zgodovina morale. 1, Ljubezen in zakonska zveza na Slovenskem med srednjim vekom in meščansko dobo. Thesaurus memoriae, Dissertationes 10. Ljubljana, Založba ZRC.
- Kos, M. (1982):** Goldoni na Slovenskem. Kronika 30, 3, 189–190.
- Mal, J. (1957):** Stara Ljubljana in njeni ljudje. Kulturnozgodovinski oris. Ljubljana, Mestni muzej v Ljubljani.

- Moravec, B. (1960):** Tragom medaljera Stijepa Vokativa. Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 12, 1, 224–236.
- Pfeifer, K. (2000):** Medizin der Goethezeit. Christoph Wilhelm Hufeland und die Heilkunst des 18. Jahrhunderts. Köln, Weimar, Wien, Böhlau Verlag.
- Preinfalk, M. (2014):** Plemiške rodbine na Slovenskem. 17. stoletje, 1. del, Od Billichgrätzov do Zanettijev. Ljubljana, Viharnik.
- Remec, M. (2012):** »Pitje in kajenje krajša ti življenje.« V: Studen, A. (ur.): Pomisli na jutri. O zgodovini (samo)odgovornosti. Zbirka Vpogledi 6. Ljubljana, Inštitut za novejšo zgodovino, 71–98.
- Remec, M. (2015):** Podrgni, očedi, živali otrebi. Higiena in snaga v dobi meščanstva. Zbirka Razpoznavanja / Recognitiones 24. Ljubljana, Inštitut za novejšo zgodovino.
- Remec, M. (2016):** Bakh, tobak in Venera. Grehi in skušnjave v dolgem 19. stoletju. Zbirka Razpoznavanja / Recognitiones 28. Ljubljana, Inštitut za novejšo zgodovino.
- Sandgruber, R. (1982):** Die Anfänge der Konsumgesellschaft. Konsumgüterverbrauch, Lebensstandard und Alltagskultur in Österreich im 18. und 19. Jahrhundert. Sozial- und Wirtschaftshistorische Studien, Bd. 15. Wien, Verlag für Geschichte und Politik.
- Studen, A. (2009):** Pijane zverine. O moralni in patološki zgodovini alkoholizma na slovenskem v dobi meščanstva. Zgodovini.ce 9. Celje, Zgodovinsko društvo.
- Suhadolnik, J. & S. Anžič (2000):** Mestni trg z okolico in Ciril-Methodov trg. Arhitekturni in zgodovinski oris predela med grajskim hribom, Cankarjevim nabrežjem, Trančo, Stritarjevo ulico in podgrajskega dela Ciril-Methodovega trga ter arhivsko gradivo Zgodovinskega arhiva Ljubljana. Razstava Zgodovinskega arhiva Ljubljana. Ljubljana, Zgodovinski arhiv.
- Šorn, J. (1959):** Trst in njegovo neposredno zaledje v prvih treh desetletjih XVIII. stoletja. Kronika 7, 3, 148–160.
- Štuhec, M. (2009):** Besede, ravnanja in stvari. Plemstvo na Kranjskem v prvi polovici 18. stoletja. Ljubljana, Slovenska matica.
- Štuhec, M. (2011):** Plemstvo in plemiška bivalna kultura v kranjskih mestih v prvi polovici 18. stoletja. V: Mlinar, J. & B. Balkovec (ur.): Mestne elite v srednjem in zgodnjem novem veku med Alpami, Jadranom in Panonsko nižino. Zbirka Zgodovinskega časopisa 42. Ljubljana, Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 355–385.
- Štuhec, M. (2020):** Un autre regard sur le transfert culturel: les nobles carnioliens en leurs foyers. Première moitié du XVIIIe siècle. Acta Histriae, 28, 3, 477–494.
- Tanzer, G. (1992):** Spectacle müssen seyn. Die Freizeit der Wiener im 18. Jahrhundert. Kulturstudien, Bibliothek der Kulturgeschichte 21. Wien, Köln, Weimar, Böhlau.

- Uršič, M. (1975):** Jožef Kalasanc Erberg in njegov poskus osnutka za literarno zgodovino Kranjske. Razred za filološke in literarne vede, Dela 28, Inštitut za slovensko literaturo in literarne vede 6. Ljubljana, Slovenska akademija znanosti in umetnosti.
- Valenčič, V. (1981):** Ljubljanska trgovina od začetka 18. do srede 19. stoletja. Publikacije Zgodovinskega arhiva Ljubljana, Gradivo in razprave 3. Ljubljana, Zgodovinski arhiv Ljubljana.
- Valvasor, J. W. (1689):** Die Ehre des Herzogthums Crain I. Nürnberg, Laybach. Slovenski prevod: D. Debenjak, B. Debenjak, P. Debenjak et al. (prev.), Janez Vajkard Valvasor, Slava vojvodine Kranjske I. Ljubljana, Zavod Dežela Kranjska, 2009.
- Vrhovec, I. (1886):** Ljubljanski meščanje v minulih stoletjih. Kulturhistorične študije zajete iz ljubljanskega mestnega arhiva. Ljubljana, Matica Slovenska.
- Weigl, I. (2008):** La nobiltà goriziana nel diario del barone Francesco Enrico di Raigersfeld. V: Sgubin, R. (ur.): Abitare il Settecento. Gorizia, Musei Provinciali di Gorizia, 215–229.